

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ՎԱՐՂԱՆԱՆՑ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Վարդան Մամիկոնյան, Վարդանանք, սրբավայր, հուշարձան, եկեղեցի, պեղումներ

Հավաքական իմաստով «Վարդանանց սրբավայրեր» անվամբ են կոչվում բոլոր այն հուշարձանները, որոնք կապված են Վարդան Մամիկոնյանի և Վարդանանց ապստամբության տարբեր դրվագների՝ զորաշարժերի, բախումների, լայնածավալ ճակատամարտերի, նահատակության և հուղարկավորության վայրերի հետ: Նմանօրինակ հուշարձաններ պահպանվել են Հայաստանի տարբեր վայրերում, որոնց գերակշիռ մասը ճարտարապետական կառույցներ են: Սույն հոդվածը նվիրված է Վարդանանքի վայոցձորյան սրբավայրերի ուսումնասիրությանը, որոնք առանձնակի կարևորություն ունեն: Վարդանանքին առնչվող սրբատեղիների շարքում դրանք միակն են, որոնց գտնվելու վայրի և կառուցման մանրամասների վերաբերյալ պահպանվել են մատենագրական տեղեկություններ: Ստեփանոս Օրբելյանը հանգամանորեն անդրադարձնում է Վայոց ձորում տեղի ունեցած հայ-պարսկական բախումների վայրերին, զոհերի թվաքանակին՝ նշելով, որ հետագայում այդտեղ կառուցվել են վկայարաններ¹: Սյունյաց տան պատմիչը վկայում է, որ Ավարայրից հետո հայոց մի զորաջոկատ փորձում էր Վայոց ձորի տարածքով անցնել Արցախ, որին հետապնդում էր Աթաշխուդայի գլխավորած պարսից զորքը: Նրանց միջև տեղի է ունենում չորս ճակատամարտ՝ Վայոց ձորի հետևյալ վայրերում.

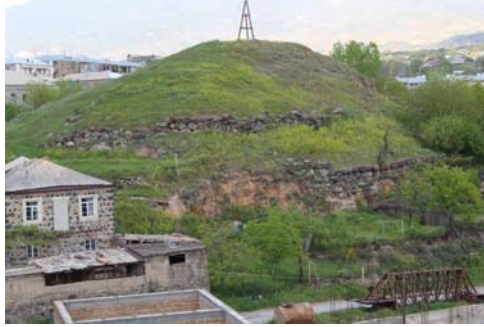
1. Եղեգիս և Մոզան (այժմ Արփա) գետերի միջև գտնվող քարածայրերով պատած բլրի մոտ. «և հասեալ ի գաւառամէջն Վայոց ձորոյ մերձ ի բլուրն որ մեծամեծ վիւօք պատել էր վասն ամրութեան ի գետիմիջին Եղեգեաց եւ Մոզանի»²:

* Ուսումնասիրությունը կատարվել է Հայագիտական հետազոտությունների ազգային ասոցիացիայի (ԱՄՆ) «Վարդանանց ասպետներ» հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ իրականացվող «Վարդանանց սրբավայրերը Հայաստանում» թեմայի շրջանակներում:

¹ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի պատմություն տանն Միսական (այսուհետև՝ **Օրբելյան Մտ.**), Մոսկվա, 1861, էջ 48-51:

² Նույն տեղում, էջ 49:

Ըստ ընդունված կարծիքի, որի հեղինակը ականավոր վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանն է¹, պատմիչի հիշատակած՝ քարածայտերով պատած բլուրը Եղեգնաձորի Քյոշկ ամրոցն է²: Այն տարածվում է քաղաքի հարավարևմտյան մասում, ունի ձվաձև տեսք (145x65մ), խոշոր քարերով կառուցված եռաշար պարիսպներ, որոնց պահպանված հատվածներն ունեն մինչև 3մ բարձրություն և 2մ լայնություն (նկ. 1, 2): Հնագետ Հ. Մելքոնյանի բնորոշմամբ՝ հուշարձանի շրջակայքից հայտնաբերված նյութի հետազոտությունը հիմք է տալիս ամրոցի հիմնադրումը վերագրել մ.թ.ա. VII-VI դարերին, իսկ անկումը՝ Վարդանանց պատերազմի շրջանին³:

1

1 - Քյոշկ ամրոցի ընդհանուր տեսքը հարավից

2

2 - Պարսպապատերի պահպանված հատվածներ

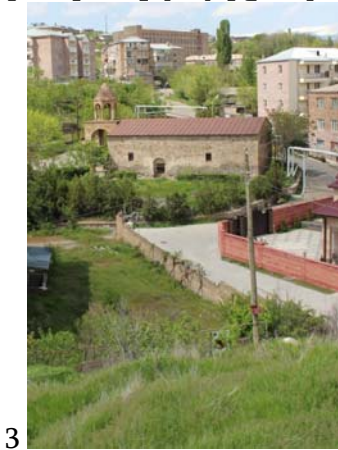
¹ Տե՛ս **Բարխուդարյան Ս.**, Ե դարի յերկու հուշարձան Սյունքիում, Ա., Քեշիշքենդ գյուղի Ե դարի բերդը // ՀԽՍՀ Պատմության յեվ գրականության ինստիտուտի տեղեկագիր, գիրք I, Յերեվան, 1936, էջ 84-90:

² Ե. Լալայանի փոխանցմամբ, ամրոցն ավանդաբար կոչվել է Վարդանի բերդ: Տե՛ս **Լալայան Ե.**, Հիւսիսային Վայոց-ձոր // «Ազգագրական հանդէս», 1904, թիվ 12, էջ 271:

³ Տե՛ս **Մելքոնյան Հ.**, Ետավարայրյան իրադարձությունները Վայոց Ձորում. մի գորաջուկատի նահանջի ուղին // «Ավարայրի խորհուրդը» գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2003, էջ 221-224:

Ստ. Օրբելյանը նշում է, որ բլրի մոտ նահատակված զինվորներին արդեն հուղարկավորել էին: Մակայն հայոց Գյուտ Ա Արահեզցի (461-478) կաթողիկոսը կարգադրում է սրբերի վրա մեծ վկայարան կառուցել և այնտեղ հավաքել նրանց ոսկորները: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ նորակառույց եկեղեցու նավակատիքը տեղի է ունեցել 468 թ. հունիս ամսին¹: Ստ. Օրբելյանի օրոք (XII-XIV դդ.) եկեղեցին արդեն խոնարհված էր, իսկ տեղը՝ գեղջուկների բնակավայր:

Գյուտ կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցու ստույգ տեղը մինչ օրս մնում է չպարզված: Մակայն ենթադրվում է, որ այն եղել է Եղեգնաձորի ներկայիս եկեղեցու (Ս. Աստվածածին) տեղում, որը գտնվում է Քյոշկի ամրոցի մոտ՝ նրանից հյուսիս² (նկ. 3): Վերջին տարիներին եկեղեցու հարավային բակի մաքրության ժամանակ բացվել են սրբատաշ քարերով կառուցված պատերի մասեր, որոնք վերագրվում են V դարում կառուցված եկեղեցուն և լրացուցիչ հիմքեր են տալիս վերոհիշյալ վարկածի համար³ (նկ. 4): Պակաս կարևոր չեն նաև 1930-ական թվականներին ամրոցի տարածքից հայտնաբերված ճարտարապետական տարրեր մանրամասները, որոնք նույնպես կարող էին պատկանել վաղմիջնադարյան եկեղեցուն⁴ (նկ. 5, 6):

3

4

*3 - Ս. Աստվածածին եկեցու տեսքը Քյոշկի հյուսիսային լանջից
4 - Սրբատաշ քարերով պատի մնացորդներ*

¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Պէրուրթ, 1959, էջ 218:

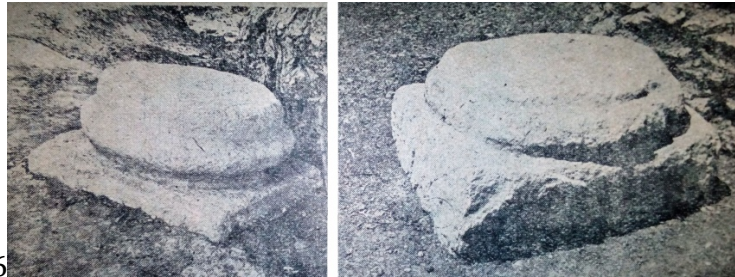
² Մելքոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 223: Ղևոնդ Ալիշանն այն տեղորոշում է Բոլորաբերդի մոտ: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 130:

³ Այս մասին մեզ տեղեկացրեց ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության բաժնի վարիչ Հ. Մելքոնյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

⁴ Տե՛ս Բարխուդարյան Մ., նշվ. աշխ., նկ. 9:

5

6

5, 6 - Մյան խարիսխներ (վերջին լուս.՝ Ս. Բարխուդարյանի, 1936 թ.)

2. Շատին գյուղի մերձակայքում՝ նեղ ձորակի մեջ, որը հետագայում կոչվեց Անգեղաձոր. «և հասեալ կիսոցն յստորոտ բերդաքարի ի միոյ ձորակի անդ կատարեցին, որոց գլխաւորին անուն Մարտիր էր, որ և տեղն կոչեցաւ Անգեղ ձոր»¹: Այս վայրը համընկնում է Շատին գյուղից մոտ 1.5 կմ հարավ՝ Եղեգիս գետի ձախ ափին տարածվող ձորակին, որի ձորալանջին պահպանվել է մի մատուռ: Տեղացիներն այն կոչում են «Ընգեղի» (Անգեղի), որի շուրջը կան միջնադարյան խաչքարեր, տապանաքարեր, իսկ շրջակա այգիների մեջ՝ հին գյուղի ավերակներ²:

Անգեղի մատուռը (հայտնի նաև Նահատակի մատուռ անվամբ) հատակագծում ուղղանկյուն, ոչ մեծ չափերի (5.25x4մ), թաղակապ կառույց է, շարված բազալտի և տեղական ավազաքարի սրբատաշ քարերով (նկ. 7): Այժմ կանգուն մատուռի վրա տեսանելի են մի շարք նորոգումների հետքեր: Դրանցից առաջինը հավանաբար կատարվել է XII-XIV դարերում (ղատելով տապանաքարի ձևից) Կիրակոսի կողմից, ինչի մասին վկայում է սրահի կենտրոնում գտնվում օրորոցաձև տապանաքարի (նկ. 8, 9) հարավային նիստին պահպանված անթվական հիշատակագիրը³.

¹ Օրբելյան Ստ., էջ 49:

² Մատուռի կառուցման վերաբերյալ պահպանվել են նաև այլ ավանդություններ. տե՛ս Քաջբերունի (Տեր-Հովհաննիսյան Գ.), Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003, էջ 156, Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 229, N 614:

³ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Վայոց ձոր, Երևան, 1967, էջ 162, N 492:

ՋՆՈՐՈԳՈՂՍԲ ՆԱԿԱՏԻՍԶԿՈԿ
ՈՐՆ ՊԼՃՈՆՑՅԱՂԱԲԹՍ
ՅԻՂԷՔ ԶԿԻՐԱԿՈՍՄԻ
ԱԿԵՑԻՔՅ

ՋՆՈՐՈԳՈՊ, ՄԲ. ՆԱՀԱՏԼԱԿԻՍ
ԶԿՈԿՈՐՆ ՊԼՃՈՆՑ ՅԱԳԱԲԹՍ
ՅԻՇԵՔ. ԶԿԻՐԱԿՈՍ ՄԻԱԿԵՑ
Ի ՔԼՍ, ՅԼՍ:

7 - Անգեղի մատուռի ընդհանուր տեսքը արևմուտքից

8 - Օրորոցաձև տապանաքարը

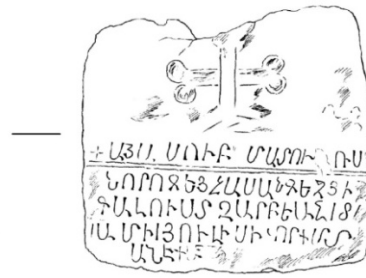
9 - Մրահի ներքին տեսքը արևմուտքից

Հաջորդ նորոգությունն իրականացվել է XIX դարասկզբին, Հասան (այժմ Շատին) գյուղի բնակիչ Գալուստ Զարբյանի նախաձեռնությամբ: Այդ մասին վկայող վիմագիրը պահպանվել է մատուռի արևմտյան ճակատին՝ մուտքի վերնամասում¹ (նկ. 10):

¹ Արձանագրությունը նորահայտ է, վերծանությունը և գրչագիրը կատարել է Ա. Հարությունյանը (ԳԱԱ ՀԱԲ), որին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը: Հետաքրքիր է,

10

11

10 - Նորոզական արձանագրությունը
11 - Կոթողի վերնամաս

Վայոց ձորի հնությունները ուսումնասիրող Քաջբերունու ներկայացմամբ կառույցը առանց լուսամուտի է, դեպի հարավ մի փոքրիկ դռնակով բացվող. «Կուզեկուզ մտնում եմ ներս և կռացած կանգնում, որ գլուխս չդիպչի առաստաղին: Հատակը բոլորովին թափթփված խճաքար է...»¹: Սակայն մեր այցելության ժամանակ փաստագրել ենք այլ վիճակ. մատուռի հատակը սալարկված է ճեղքված բազալտով, մուտքը արևմտյան կողմից է, իսկ արևելյան ճակատին առկա է դրսից նեղ, դեպի ներս լայնացող պատուհան: Կարելի է կարծել, որ հետազոտողի այցելության ժամանակ կառույցի մուտքը և սրահը կիսով չափ լցված են եղել հողով՝ ծածկելով նաև սալահատակը, իսկ դռան տեղադրությունը պարզապես հեղինակի շփոթմունքի արդյունք է²:

որ հուշարձանի ուսումնասիրությանն անդրադարձած նախկին հետազոտողները չեն հիշատակում վիմագրի գոյության մասին, իսկ Հ. Մելքոնյանի մոտ ակնհայտ է շփոթությունը ներկա արձանագրության և մատուռի ներսում գտնվող տապանաքարի տեքստերի միջև:

¹ Քաջբերունի, նշվ. աշխ., էջ 156:

² Հարկ է նշել, որ մատուռի մեջ պահպանվել է վաղմիջնադարյան կոթողի վերնամաս (նկ. 11): Այն մեզ է հասել ամբողջական վիճակում, կերտված է սև տուֆից, ընդհանուր բարձրությունը 62 սմ է, ունի ուղղանկյուն պոչուկ, իսկ վերին մասում՝ խաչի ամրացման համար

3. Ոստինք և Արտաբույնք գետերի մոտ, որտեղ գոհվում են 300 հայ զինվորներ, որոնց վրա հետագայում տեղի բնակիչները եկեղեցի կառուցեցին. «Եւ անդէն ասպատակ եղեալ հասին և երեքհարիւր արս ի ջրկիցն, որ Ոստինք կոչի և Արտաբոյնք, և անդ զնոսա խողխողեցին, յորոց վերայ յետոյ շինեցավ եկեղեցի ի բնակչաց տեղոյն»¹: Պատմիչի հիշատակած ճակատամարտի վայրը ներկայիս Շատին գյուղի արևելյան եզրին է՝ նորակառույց թաղամասի տարածքում: Այստեղ՝ Արտաբույնք գետի ձախափնյա հատվածում, Շատին-Եղեգիս ճանապարհին կից, պահպանվել են նաև հիշյալ եկեղեցու ավերակները, որը տեղացիների բարբառով կոչվում է «Թագ ինգոգ» (միայնակ ընկուզենի)²:

Այժմ կիսաավեր աղոթատունը հատակագծում ուղղանկյուն (3.80x6.70 ներքին չափերով), միանավ կառույց է՝ շարված բազալտ քարերով (նկ. 12): Հուշարձանից պահպանվել են մինչև 1.5 մ բարձրությամբ պատերը, որոնց ստորին հատվածները շարված են լավ մշակված, կանոնավոր քարերով (նկ. 13): Հետագա վերանորոգումների արդյունքում որմերի վերին հատվածները լրացվել են անմշակ և կիսամշակ քարերով: Սրբավայրի մասին ավելի խորը պատկերացում կազմելու նպատակով անհրաժեշտ են հնագիտական ուսումնասիրություններ, քանզի ներկա վիճակով հնարավոր չէ խոսել եկեղեցու ընդհանուր հորինվածքի և հատկապես թվագրության վերաբերյալ:

Հարկ է ընդգծել, որ նշելով հիշյալ կառույցի մասին՝ Քաջբերունին այն չի նույնացրել Ստ. Օրբելյանի հիշատակած եկեղեցու հետ: Սակայն տեղանքին վերաբերող նրա նկարագրություններն ամբողջությամբ համընկնում են պատմիչի տեղագրություններին. «Հասան գյուղից (այժմ Շատին) Հոստուն գյուղը գնալիս... մենք հասնում ենք այնտեղ, ուր Գյումյուշ Բուլաղ (հիմա Արտաբույնք) գետակը խառնվում է Ալագյազ (ներկայումս Եղեգիս) գետի հետ: Այդ հատվածն անցնելով, վարելահողերի սահմանում մեզ հանդիպում է փոքրիկ, սրբատաշ քարից շինված եկեղեցի, որի ծածկը շատ հնուց խոնարհված է, և որի մեջ իբրև պահապան կանգնած է մի բարձր ընկուզենի»³: Այս պատկերն առկա է մինչ օրս:

նախատեսված 6 սմ խորությամբ բնիկ: Խաչակալի չորս նիստերին արվել են ուղղանկյուն փորագրագարդեր: Նախկին հետազոտողները քարակոթողի գոյության վերաբերյալ տեղեկություններ չեն հայտնում: Սակայն մեր համոզմամբ այն հայտնաբերվել է մատուռի շրջակայքից, ինչը չափազանց կարևոր է տարածքի ժամանակագրական նկարագիրը պարզելու համար, և դրվել սրահում՝ կորստից խուսափելու նպատակով:

¹ Օրբելյան Ստ., էջ 49-50:

² Միսոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Դաշտային ազգագրական նյութեր, 2018, Շատին:

³ Քաջբերունի, նշվ. աշխ., էջ 207:

12

13

12 - Շատինի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը արևմուտքից
13 - Հին եկեղեցու սրբատաշ քարերը

4. Ոստինք և Արտաբույնք գյուղերի սահմանագլխին՝ բարձրավանդակի վրա, որը հետագայում կոչվեց Մարանդ. «Եւ անտի սակաւ մի անցեալ Պարսկաց ի ձորադուռն, որ ի ձախ կողմանէ հայի լի վեր յուխտն՝ Յախացքար կոչեցեալ, որ ի վերայ բարձրաւանդակին ի մեջ սահմանաց երկուց գեղջն, զոր ի վերոյ ասացաք: ... վասն որոյ և անուն տեղոյն մինչև ցայժմ Մարանդ կոչի»¹: Այս վայրը գտնվում է Արտաբույնքից արևմուտք գյուղի ներկայիս գերեզմանատան հարթ տարածության վրա, որտեղ է տարբեր մշակվածության քարերով կառուցված միանավ սրահ-եկեղեցին:

Տեղացիների փոխանցմամբ, պատմիչի հիշատակած վայրում եղել է խոնարհված եկեղեցի, որը գտնվում էր ներկա գերեզմանոցից մոտ 150 մ արևմուտք: 1977 թ.՝ գերեզմանոցի արևելյան եզրին երկրորդ աշխարհամարտում զոհվածներին նվիրված հուշարձանի կառուցման ժամանակ, բնակիչները որոշում են ավերակ եկեղեցու քարերով նմանատիպ աղոթա-

¹ Օրբելյան Մտ., էջ 50:

տուն կառուցել հուշահամալիրին կից հատվածում: Հետաքրքիր է, որ հուշահամալիրը նվիրված է ոչ միայն երկրորդ աշխարհամարտի, այլև Վարդանանքի գոհերին, ինչը վկայված է շինարարական արձանագրության մեջ.

ԱՅՍՏԵՂ ՀԱՆԳՉՈՂ 451 թ. ԱՎԱՐԱՅՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ

ԵՎ 1941-45 թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐՁՄՈՒՄ ՁՈՀՎԱԾ

ԵՂԵԳԻՍ-ՀՈՐԲԱԴԻՐՑԻ՝ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ:

Եկեղեցին կառուցված է ոչ կանոնավոր եղանակով: Այն հատակագծում ուղղանկյուն, տարբեր քարերով կառուցված սրահ է (6.80x4.50մ), հարավային մասում առանձնացված հատվածով, որը աղոթատան հետ միասին առնված է թիթեղածածկ տանիքի տակ (նկ. 14, 15):

14

15

14 - Արտաբույնքի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը արևմուտքից

15 - Բեմում կանգնեցված խաչքարեր

Մուտքը հարավարևմտյան անկյունից է: Հուշարձանից հատկապես նշելի են ամբողջությամբ մրապատ, երեք ծանգվածեղ խաչքարերը, որոնք կանգնեցված են բեմի արևմտյան եզրին: Հետաքրքիր խաչքարեր և առանձին քարաբեկորներ կան նաև շրջակայքում:

Ամփոփելով նյութը՝ նկատենք, որ ներկայացված հուշարձանները հնագիտորեն ուսումնասիրված չեն: Սակայն հիմք ընդունելով կառույցների պահպանվածությունը և դրանց վերաբերյալ մատենագրական տվյալները կարելի է հավաստել, որ վերոհիշյալ հնավայրերի պեղումները կարող են բավականին խոստումնալից լինել:

¹ Հորբադիր, Հորբադիխ, Հորբատեղ, գյուղ Արտաբույնքից հյուսիս, տե՛ս **Քաջերունի**, նշվ. աշխ., էջ 209; **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 449:

Тигран Алексанян – Святилища Вардананц на территории Вайоц Дзора

По сей день в различных частях исторической Армении сохранился ряд историко-архитектурных памятников, связанных с различными эпизодами восстания Вардананц. В данной статье рассматриваются святилища Вардананц, сохранившиеся на территории Вайоц Дзора, исследование которых имеет большое значение для изучения Вардананка. Следует отметить, что представленные памятники археологически не изучены. Однако, основываясь на сохранности сооружений и библиографических данных, можно утверждать, что раскопки на вышеуказанных участках могут быть весьма перспективными.

Tigran Aleksanyan – Vardanants Sanctuaries in Vayots Dzor Territory

To this day a number of historical-architectural monuments have been remained in different parts of Historical Armenia, which relate to various episodes of Vardanants uprising. This article examines the Vardanants sanctuaries remained in Vayots Dzor territory, the research of which is of great importance for the study of Vardanank. It should be noted that the presented monuments are not archaeologically studied. However, based on the remained structures and bibliographic data, it can be argued that excavations at the above sites can be very promising.

Ներկայացվել է 10.10.2019

Գրախոսվել է 29.10.2019

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020